

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzura XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni əhalisinin yerləşdirilməsi, demografik vəziyyətin zorla dəyişdirilməsi, 1905, 1918-ci illərdə azərbaycanlı əhalini qorxutmaq və qovmaq məqsədi güdən kütləvi qırğınlar, 1920-ci illərdə Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi, 1948-1953-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlının indiki Ermənistan ərazisindəki əzəli yurdlarından köçürülməsi xalqımıza qarşı erməni təcavüzünün qanlı səhifələridir.

İlham ƏLİYEV

1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, Milli hökumətin ən mühüm qərarlarından biri daşnak canilərinin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Hökumətin iclasında Xarici İşlər naziri M.H.Hacinski bu məsələ barəsində çıxışında qeyd etdi ki, 4 aydır ki, erməni cəlladları dinc müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq törədənlərin yalan xəbərləri nəticəsində Avropa ictimaiyyətində tamamilə əks əhval-ruhiyyə yaradılır. Buna görə də belə bir təşkilatın yaradılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Həmin təşkilat Fövqəladə Komissiya xarakteri daşımalıdır, həm də bu komissiyanın topladığı sənədlər Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman dillərində nəşr edilib yayılmalıdır (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, v.2). Vəkil Əlakbarbəy Xasmmədov (sonralar Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri olmuşdur) Təhqiqat Komissiyasının sədri təyin edildi (ARDA, f.1061, siy.1, iş 5, v.1). Bir neçə ay ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası daşnak quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərər çəkmiş yüzlərlə vətəndaş və şahid dindirildi, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Mələmdur ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsi devrildi və Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Müvəqqəti hökumət Rusiya xalqlarına müraciətində elan etdi ki, birinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra xalqların öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə baxılacaqdır. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zorakılıqla ələ keçirməsi Rusiya xalqlarının bu arzularını boşa çıxartdı. Bolşeviklər fəhlə-kəndli hökuməti qurmaq adı altında əvvəlki imperiyani bərpa etməyə başladılar.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birləşmələrinin milli qüvvələrə qarşı açıq mübarizəsi yetişməkdə idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.I.Lenin tərəfindən Qafqazın Fövqəladə Komissarın təyin olunmuş S.Şaumyanın Korqanovun başçılığı etdiyi Hərbi İnqilab Komitəsi ilə birlikdə Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qafqaz cəbhəsindən geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə dönmək əvəzinə Bakıda toplaşdı. Bu əsgərlərin Bakıda saxlanması Şaumyan böyük faallıq göstərdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın gəldikcə artan nüfuzundan qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əksinqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birləşdiyi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırımı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Müsavat"ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahat etirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən "Müsavat" Azərbaycan ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyəti uğrunda inamla mübarizə apardı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və "Daşnak Sütyun" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə "Müsavat"a qarşı əl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və pis silahlanmış olduğunu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dörs vermək" üçün milli qırğına hazırlaşdı.

Martın 29-da şəxsi heyət müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkislah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Taqiyevin oğlu Məhəmməd Taqiyevin cənazesini Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşvişə sald. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisini Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paroxudun körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkislah olunmasını tələb etdi. Dəstənin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşə cavab verildi. Gəmidəki silahlı bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub

hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu səngərlər qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncağa gələn Bakı şəhərinin keçmiş reisi Ter-Mikaelyanın Erməni Milli Şurası və "Daşnak Sütyun" partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulma-

də *(köhnə stillə - A.I.)* Bakıda baş vermiş hadisələri əsla vicdan əzabı çəkmədən belə şərh etmək olar: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə ətraflarda cismən məhv edilməsi, onların əmlakının hamısının qarət olunması və bütün vətəndaşların və siyasi üstünlüyün ermənilərə əlinə tabii surətdə keçməsi məqsədilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi." (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, v.2).

1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımları

sına kömək edəcəklər. Martın 18-də *(tezə stillə 31 mart - A.I.)* şəhər təzdan şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başladı. Ermənilərin yalançı vədlərinə inən müsəlmanlar əvvəlcə şəhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhəliyə ruslar və gürcülər qalmışdı.

Bakıda mart soyqırımı planı hələ 1917-ci ildən "Daşnak Sütyun" partiyası və Erməni Milli Komitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planı surətdə müntəzakibli erməni hərbi hissələrinin erməni şəhərin hərbi hissələrinin istifadə etməsi və qırğının daha da dərinləşdirilməsi. Bolşevikləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə erməni hərbi hissələri türk-müsəlman əhalisinə qəddarcasına divan tuturdular. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı Soveti də, onun yaratdığı ordu da əsas etibarilə ermənilərdən ibarət idi. Sovetdə olan daşnaklar Sako Sakayan, Arakelyan və başqaları bolşevik dəstələrinə müsəlman fəhlələrinin qəbul edilməsinə hər vasitə ilə əngəl törədirdilər. Daşnaklar azərbaycanlılara milli ordu yaratmaqda mane olub, Sovetin adından istifadə edərək millətçi-soviniist siyasətini canfəşanlıqla həyata keçirir, Bakı, Şamaxı və Azərbaycanın digər bölgələrində türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınlar hazırlayırdılar. Bu baxımdan Erməni Milli Komitəsi xüsusi faallıq göstərirdi. Müsəlmanlara qarşı talanlar Şamaxı, Qaçay, Gəncə, Nuxa, Qazax, Lənkəran, Salyan, bir sözlə Azərbaycanın bütün bölgələrini bürümüşdü.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikinin ifadəsində deyildir: "Bu il martın 17-21-

kəst edirdilər (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, v.18).

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-aloşa bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, v.18).

Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daşqan və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqyurvan toprakları Təzəbir məscidi zədələnməmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 13-16, v.25-26).

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: "1918-ci il martın 18-də bir erməni zabi-

baycan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtdak burada Quranın yeni çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yanib külə dönmüşdü.

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak edirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, "erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bildirdilər. Burada neftkudalar, mühəndislər, hakimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirirdi" (ARDA, f.100, siy.2, iş 791, v.791).

"Nikolay Buniatov" paroxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundovna Bakının Cənərbərekənd adlandırılan dağıtılmış hissəsinin mühafizəsi üçün martın 24-də tayyərə çıxı. Rozenbluyunun başçılığı ilə 10 silahlı matros göndərilmişdir. Axundov martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığılmasına başladı.

lər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarnın, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südəmər körpənin meyitləri var idi. Körpənin əl-ayağını itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova ələ ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotosəkil çəkə bilməmişdi.

Talançılar hətta öz tanışlarına da rəhm etmirdilər. Məsələn, martın 20-də Stepan Lalayev erməni əsgərlərdən ibarət dəstə ilə Vorontsov küçəsində yaşayan həkim Əybalaya bəy Sultanovun mənzilinə soxulmuş və revolyverini çıxarıb onu öldürmüşdür. Həyəyə düşən Lalayev müsəlman dalandan, onun arvadını və iki yaşlı oğlunu da güllələmişdir. Otuzadək silahlı erməni Məşədi Əhməd Rəhim oğlunun evinə soxulmuş, 34 min 840 manat dəyərində qiymətli əşya oğurlamışdır. Məşədi Əhməd cinayətkarlar arasında qonşuları - zərzi Hayki və dükənçi Yexuşu tanıyırdı.

Bakıda baş vermiş faciəli hadisələr şəhərə olduqca böyük ziyan vurmuşdur. Epide-

larını və burnunu kəşmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş sayısız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamilə yandırılmış evinin həyətinə sonralar Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz-İslam ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərək meyitlərin iri sümüklərini yığib basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qaçıqları qalmaqdadır (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, v.18).

Şamaxı qəzasının müsəlmanlar yaşayan təxmini 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdudu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış" dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xasmmədovun imzaladığı bu sənədə deyildir:

"Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanib qaralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanları isə bütün Zaqafqaziyyə dağılımış, əllərinə qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dilənirlər ki, acından ölməsinlər. Adlarını "bolşevik" qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhəlinin qalan hissəsi türk qonşuları Azərbaycanla gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadığıları ocaqlarını yandırmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayı-ayrı kəndləri üzrə aparıldığı təhqiqatlarının - şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirilmə protokolları, rəsmi idarələrin əhəlinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölənlər və yaralananların siyahısı və s. əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kənddə dəymiş ümumi zərərini miqdarı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlı qətlə yetirmişdir. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövürün qiymətləri ilə 339.5 milyon manat idi (ARDA, f.1061, siy.2, iş 85, 87, 100).

"Çağırış" bu sözlərlə qurtarırdı: "Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və məvəbi borcudur. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!" Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinin vurulmuş ziyan orta hesabla **bir milyard manatdan** çox olmuşdur.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri - Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarının yoxlama keçirmiş N.Mixaylovun və N.Klassovskinin məruzəsində daqlıqlaşdırılmışdır ki, təkcə bu qəzaların erməni dəstələri deyil, həm də başlıca olaraq, gəlmə hərbi hissələr

Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurları dinc azərbaycanlı əhalini qırıb-çatmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge bu komissiyanın sədrinə "Bakı şəhərinin müdafiəsi ilə əhəlinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş haqqında" məruzəsində yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müdafiələri ilə hücum edirdilər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırırdı, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə desik-desik edir, uşaqları yanın evin əlovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çəğaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südəmər körpələrini rəhm etmir, hamısını öldürürdülər" (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, v.20).

Müsəlmanları qırıb-çatmaq yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkca bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdır. Onların qulaqlarını, burunlarını kəşmiş, qanınları yarmışdılar. Ermənilər öldürməyə macal tapmadıqları qadınları isə öz hörlükləri ilə birlərinə bağlayaraq başıaçıq, ayaqyalın arabalara mindirib aparır, yolda isə tüfənglərin qundaqları ilə onları döyür, si-

ti, yandakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəlirdi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov görünürdü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının iftixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu əzəmətli bina yağından məhv oldu. Yangını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxa bilmirdilər, onları pulemyotlarla və top-tüfənglə atəşə tuturdular".

Həmin zabit "Daşnak Sütyun" partiyasının görkəmli xadimi Təvəsov Əmirov idi. Bu, həmin Təvəsovdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağıstan" məhmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar (ARDSPİHA, f.277, siy.2, iş 16, v.18).

Bu qırğınlarda təkca Azərbaycan müsəlmanları deyil, bütün Qafqaz müsəlmanları ziyan çəkmiş oldu. "İsmailiyyə"də Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti, Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi, burada həmin təşkilatların məxsus pul və sənədlər saxlanılır, müsəlmanların yığıncaq və qurultayları keçirilirdi. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azər-

Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılıncla tikə-tikə doğranmış 3 müsəlman gimnaziyasının, 11 gimnaziyacı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişisinin, 19 İran təbəəli müsəlman qadınının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlının meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanılma körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6748 meyiti qətlə edilmişdir. Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu "Kərcipxana" deyilən yerə aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə yarası, bədəninə beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünə qılinc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpü uzanmışdır. Anasının döşünü əməni və körpənin ayağında süngü yarası vardır.

İkinci şəkildə iri mismarla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşıya vurmurlar. Daş ələ oradaca idi.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Bicarənin bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara "kişi" demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəşətli bir mənzərə görmüşdülər.